

Izvorni znanstveni rad  
UDK 338.24(497.1)“1960/2001”  
316.324(497.1)  
316.323.6(497.1):32  
Primljeno: 29. listopada 2013.

---

## Karakter “strukturnog prilagođavanja” u jednoj nacionalnoj državi: slučaj Srbije

---

IVICA MLADENOVIĆ

Filozofski fakultet, Sveučilište u Beogradu

### *Sažetak*

Autor u članku dekonstruira logiku i posljedice “strukturnog prilagođavanja” zakonima tržišta i profita u Srbiji od 1960-ih godina do danas. Rad se sastoji od tri systemska dijela. U prvome se obrađuje razdoblje od 1965. do 1991. Pokazuje se da se korijeni kapitalističke restauracije mogu naći u privrednim reformama provedenim još u okviru nominalnog socijalizma kojima se otvara put slobodnijem djelovanju tržišnih mehanizama. Drugi dio rada posvećen je tzv. “miloševićevskoj” epohi (od 1991. do 2001.) u kojoj je, pod okriljem degeneriranog političkog kapitalizma i u “blokiranom kontekstu”, ubrzano nastavljeno s procesom “strukturnog prilagođavanja” u korist kontinuitetske nomenklature bivših kolektivnih vlasnika, ili nove klase u nastajanju: lumpenburžoazije. U trećem dijelu analizira se neoliberalni period nakon “demokratskih” promjena 2001. i karakter njemu svojstvenog kompradorskog političkog kapitalizma s kojim se ulazi u završnu fazu “strukturnog prilagođavanja” i redistribucije bogatstva ka višim klasama. Na temelju rezultata analize autor zaključuje da je proces decenijskog razaranja društva u Srbiji bio interesno, odnosno klasno uvjetovan.

*Glavne riječi:* nominalni socijalizam, Srbija, kriza Jugoslavije, strukturno prilagođavanje, politički kapitalizam

### **Uvod**

Friedrich Hegel je primetio da se sve velike svetskoistorijske činjenice pojavljuju tako reći dva puta. Karl Marx na to pronicljivo dodaje: “jedanput kao tragedija, drugi put kao farsa” (Marx, 1972: 45). Na osnovu preliminarnih istraživanja i saznanja o socijalnim učincima društveno-ekonomske formacije koja je dominirala u modernoj Srbiji do *Drugog svetskog rata*, kao i o dometima aktualne kapitalističke restau-

racije, čini se da se socijalno-politički kontekst novovekovnog srbijanskoga društva može simbolički razumeti i objasniti upravo kroz pomenutu istorijsku "pravilnost".

Pad Berlinskog zida i nominalno socijalističkih režima na Istoku Evrope je u većini ovih polu-perifernih društava doveo do euforije i infantilnog ubeđenja da je u otvorenoj tržišnoj ekonomiji, privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju i parlamentarnoj demokratiji najzad pronađena spasonosna formula za ubrzanje modernizacije i istorije. Rečeni procesi prelaska na kapitalizam se u okviru uobičajenog pobeđničkog i optimističkog sužavanja perspektive zbirno obeležavaju terminom "tranzicija",<sup>1</sup> kako u naučnoj literaturi tako i u svakodnevnoj političkoj upotrebi (up. Mihailović, 2011). Danas, međutim, možemo konstatovati da ovaj "demokratski prelaz" dovodi do višedimenzionalne – socijalne, ekonomske, političke, kulturne, moralne i misaone – transformacije, koja permanentno produkuje rušenje starih i tronizaciju novih vrednosti i društvenih struktura. S jedne strane, na političkom i ekonomskom planu dolazi do ukidanja jednopartijskog sistema tzv. "narodne demokratije" i manje-više obnavljanja višepartijskog presocijalističkog "zapadnog modela" demokratije, povećanja političkih i građanskih sloboda, privatizacije i otvaranja tržišta stranom i domaćem privatnom kapitalu, sve jačeg namećanja profita kao regulatora odnosa ne samo u ekonomiji nego i u svim društvenim sferama itd., dok, s druge strane, u socijalnom polju, pozitivni efekti ovog kretanja zaobilaze široke mase stanovništva, tzv. "gubitnike tranzicije", a svedoci smo i periferizacije pojedinih zemlja, pauperizacije i obespravljanja radništva, radikalnog socijalnog raslojavanja, srozavanja kulture, rastakanja laičke države i permanentne retradicionalizacije. U tom smislu, nisu daleko od istine autori koji tvrde da restauracija kapitalizma u jednom broju postsocijalističkih društava može da se percipira i kao najdrastičniji primer unazađivanja dostignutog civilizacijskog razvoja pojedinih

<sup>1</sup> Naime, kraj 1980-ih i početak 1990-ih na terminološkom planu obeležava reč "tranzicija" kojom se označava nepokolebljiva vera u pravolinijsko i brzo uključivanje postsocijalističkih društava u maticu kapitalističkog toka. I pored toga što *mainstream* ekonomista i politikologa još uvek nije odustao od ovakve perspektive, u sociologiji je već u drugoj polovini 1990-ih prevladavao jedan oprezniji pristup, koji je na simboličkom planu podrazumevao zamenu pojma "tranzicija" pojmom "transformacija". "Na teorijskom planu, to je značilo napuštanje simplifikatorskog linearno-evolucionističkog gledišta u korist 'mekših' varijanti neoevolucionizma, koje uključuju teze o 'alternativnim pravcima razvoja', 'različitim putevima iz socijalizma', 'otvorenoj budućnosti' i sl." (Lazić, 2000: 8). O pojmovnoj distinkciji između "tranzicije" i "transformacije" i njihovoj ideološkoj upotrebi, vid. u Tomić (2011). Sociolog Mladen Lazić pak, kao odgovor na "srpski paradoks", sredinom prve decenije ovog veka napušta "tezu o tranziciji" u korist "teze o pređenom putu" (Lazić, 2005). Mi ćemo u radu, u skladu s polaznim pretpostavkama o kapitalističkim reformama kao elementu jednog suštinski socijalno destruktivnog, a ne progresivnog procesa, koji ima svoje korene još u sistemu istorijski postojećeg socijalizma, upotrebljavati teorijski ispravniju i objektivniju konstrukciju "strukturno prilagođavanje".

nih oblasti društvene realnosti u mirnodopskim uslovima u istoriji čovečanstva (o dometima tzv. “tranzicije” u nekim zemljama bivšeg Istočnog bloka, vid. Popović i Gajić, 2011).

Dakle, proces “liberalnog kontinuuma”, tj. “strukturnog prilagođavanja” pokazuje svoju krajnju teorijsku i praktičnu protivurečnost.

Uopšteno, društvena stvarnost u celini – ili neki njen pojedinačan oblik – jeste najčešće veoma kompleksna, višedimenzionalna, pa čak i kontradiktorna. Stoga, nijansiran sociološko-analitički pristup podrazumevao bi odbacivanje manihejske slike i sazajno sterilnih generalizacija u objašnjenju složenih društvenih fenomena i procesa, koji vode njihovom uprošćavanju, politizaciji i sužavanju sociološke perspektive. Drugim rečima, celovita i odmerena kritička analiza procesa strukturnog prilagođavanja u Srbiji u ovom slučaju značila bi višeslojno i diferencirano preispitivanje i ocenu bilansa dosadašnjeg toka, te utvrđivanje da li navedeni negativni fenomeni predstavljaju samo efemerne pojave, devijaciju jednog u suštini ispravnog evolucionog puta (što je pretpostavka na kojoj počivaju pristupi koji zastupaju tezu o “tranziciji” i “društvenoj transformaciji”), ili pak možemo/moramo dovesti u pitanje ceo taj put *per se*, odnosno čitav koncept osobenog “srpskog puta” u kapitalizam i tržišno društvo.

S obzirom da su na ovu temu do sada napisani brojni naučni radovi bazirani na reprezentativnim sociološkim istraživanjima najjemenentnijih sociologa, politologa i ekonomista na prostoru Srbije i bivše Jugoslavije (vid. npr. Zec i Živković, 1997; Lazić, 2000; Savić, 2008; Stojiljković, 2012; Vratuša, 2012 itd.), potpuno je legitimno na ovom mestu postaviti pitanje čemu će služiti još jedan prilog u moru drugih u kojima je već promišljena data problematika?

Obično se smatra da pisanje rada na obrađivanu temu ima smisla ukoliko zadovolji bar jedan od sledeća dva kriterija: on mora, naime, ponuditi ili nove izvore/činjenice, ili pak novo tumačenje već postojećih izvora/činjenica. Opravdanost za pisanje ovog članka tražimo pre svega u originalnom tumačenju već postojećih historiografskih izvora, ali i podataka dobijenih u veoma bogatim sociološkim istraživanjima sprovedenim u poslednje dve decenije. Za razliku od preovlađujućih pristupa u domaćoj društvenoj nauci, ovde polazimo od pretpostavke da je “strukturno prilagođavanje” logici tržišta i profita u Srbiji počelo već sredinom 1960-ih godina,<sup>2</sup> te da je tadašnja privredna reforma imala veliki značaj za karakter postsocijalističkog prelaza. Međutim, pored nešto drugačije periodizacije i kvalifikacije pojedinih prelomnih istorijskih trenutaka i procesa, u prilogu ćemo ponuditi i specifičnu kri-

<sup>2</sup> Treba pomenuti da se ova teza, sa posve drugačijom linijom argumentacije i zaključaka, može naći takođe u prilogima antropološkinje Zagorke Golubović (Golubović, 1993) i slovenačkog filozofa i politikologa mlađe generacije Gala Kirna (Kirn, 2011).

tičku analizu klasnih odnosa koji simptomalno određuju ta kretanja. Odmah treba podvući da nam u ovom radu nije namera da tragamo za konačnim odgovorima na ovako kompleksna pitanja društvene stvarnosti, već da, pre svega, pomoću glavne hipoteze i kroz opštu skicu, pokrenemo raspravu o elementima koji su u postojećim publikacijama o postsocijalističkoj transformaciji u Srbiji odsutni, ili jednostavno nisu dovoljno naglašeni.

### **Srbija u SFR Jugoslaviji: nominalni socijalizam i uloga nomenklature kao *point de départ* (1965 – 1991)**

Da bismo razumeli dimenzije funkcionisanja svake države, i u slučaju Jugoslavije – tj. posebno na primeru socijalističke Jugoslavije – treba najpre shvatiti konkretno funkcionisanje rukovodećeg mikrokosmosa. Naime, nomenklatura, kao nosilac pune vlasti u istorijski egzistirajućem socijalizmu (u daljem radu *nominalni socijalizam*<sup>3</sup>) ima tendenciju da postane posebna klasa<sup>4</sup> posednika najviših rukovodećih društvenih funkcija. Ona koncentracijom moći u svojim rukama (politički, kulturni i ekonomski kapital), po inerciji svog socijalnog položaja, permanentno nastoji da održi monopol nad univerzalnim kako bi na legitimacijskom planu opravdavala svoju komandnu ulogu i posedovanje retkih resursa. Nomenklatura je posebna klasa i jer su pod njenom kontrolom kako sredstva za proizvodnju tako i radnici, čime se te dve grupe nužno javljaju kao protivstavljene, sa različitim socijalnim interesima. U tom kontekstu treba razumeti i najveći broj reformi sprovedenih u posleratnom periodu koje su vodile sve većem administrativnom i privrednom parcelisanju.

Velika privredna reforma iz 1965. godine, koja je podrazumevala osnaživanje zakona ponude i tražnje, davanje veće samostalnosti preduzećima i privatnom kapitalu, uvođenje nagrađivanja prema radu, autorizaciju otpuštanja itd., dakle, nepo-

<sup>3</sup> U bogatoj stranoj i domaćoj literaturi koja se bavi uzrocima nastanka i karakterom društveno-ekonomske formacije koja je postojala – i svoju legitimnost bazirala na Marxovoj teoriji – u istočnoevropskim državama od 1917. do 1990. uglavnom srećemo ideološke kovanice poput: "staljinizam", "totalitarizam", "totalitarni socijalizam", "državni kapitalizam" itd. Ipak, najprisutnija i najčešće konsenzualno prihvaćena oznaka ovog tipa sistema u akademskim radovima je svakako "real-socijalizam". Njome se nastoji naglasiti da ipak postoji razlika između teorijskog i realnog socijalizma, ali i da je realni socijalizam jedina moguća primena teorijskog socijalizma. S obzirom da se ne slažemo s takvom interpretacijom, u radu ćemo koristiti relativno neutralni pojam "nominalni socijalizam" kojim se akcentuje da je izravno u pitanju sistem sa bitno drugačijim zakonima reprodukcije u odnosu na kapitalizam koga su njegovi nosioci formalno nazivali socijalizmom.

<sup>4</sup> Stvarnost zajedničkog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, neutralizovanje drugih klasnih razlika i komandna uloga nomenklature u ekonomiji i u reprodukciji celokupnog društvenog života navode neke autore da nomenklaturu u socijalizmu nazivaju "kolektivno-vlasničkom" klasom, a nominalni socijalizam tumače kao novi tip klasnog društva (vid. Lazić, 1987).

vratno mobilise upliv kapitalističkih zakona u socijalističkim društvenim odnosima. Čitav niz mera iz 1964. godine, kojima se nagoveštava “ciklus transformacija”, tj. početak najobimnijih društveno-ekonomskih promena od uvođenja samoupravljanja, otvara put slobodnijem delovanju tržišnih mehanizama, predstavljajući svojevrsni uvod u privrednu transformaciju. Reforma je utemeljena na uverenju da će tržište po sebi da reši probleme modernizacije i da će gašenje nerentabilnih preduzeća – bolan, ali nužan rez – značiti kraj voluntarističke ekonomije, odnosno dominacije političkog podsistema nad ekonomijom (Sekelj, 1987). Privreda se, dakle, od sredine 1960-ih nalazi u situaciji da mora da funkcioniše na način suprotan onome na koji je do tada to činila. Reforma podstiče privatnu inicijativu, ali na drugoj strani izaziva i zastoj u velikom broju industrijskih grana koje su do tog perioda štice carinama, podsticane inflacijom, regresima i dotacijama itd. (Petranović i Zečević, 1988: 1098-1104). Sve veće okretanje privrede prema potrebama tržišta, te redukovanje investicija i inflacije, imaju za posledicu opadanje zaposlenosti (prvi put nakon rata),<sup>5</sup> bujanje spoljnog duga, povećavanje socijalnih razlika i jačanje političkih tenzija između nacionalnih nomenklatura.

Ovo je i period kada dolazi do bujanja i procvata tehnokratije, koja polako preuzima ključne položaje kako u preduzećima tako i u samoupravnim političkim telima. Jer logika jačanja uloge tržišnih elemenata neminovno vodi autonomizaciji interesa “tehnokrata”, kao i njihovog sve celovitijeg preuzimanja preduzetničkih uloga i razvijanja posebne društvene svesti, s jedne strane, dok istovremeno ukida potrebu za apsolutnom dominacijom frakcije političkih birokrata u organizaciji reprodukcije društvenog života. Zauzimanje važnih funkcija od strane te sve snažnije društvene snage poklapa se i sa postepenim silaskom sa scene predratne komunističke – “partizanske” – generacije koja je u krvi kovala zajedničku federaciju (Kirn, 2011). U kontekstu ekonomske, socijalne i političke nestabilnosti, novi kadrovi su taj državni okvir počeli da shvataju sve više instrumentalno, iako još uvek nisu radili na njegovoj disoluciji. Međutim, tranzicijski put ka socijalnoj državi koja bi se u većoj meri podređivala gvozdenim zakonima tržišta i tehničkog menadžerisanja sistema (što bi u praksi na ekonomskom planu podrazumevalo smer ka perifernoj kapitalističkoj “državi blagostanja”), partikularističke političke revandikacije nacionalnih elita, hegemonija morala krute liberalne učinkovitosti privrede i nerezonsko zaduživanje kod stranih kreditora, suštinski vode ka nezaustavljivom okretanju leđa i socijalizmu u Jugoslaviji. Upravo protesti studenata 1968. godine predstavljaju najartikulisaniju reakciju progresivnih snaga na socijalne turbulencije

<sup>5</sup> Tako otvaranje granica i potpisivanje međunarodnih sporazuma sa Zapadnom Nemačkom (gast-arbajteri) dovodi do toga da oko 400.000 građana Jugoslavije polovinom 1968. godine radi van zemlje. A prema popisu iz 1971. godine, na privremenom radu u inostranstvu je bilo čak 670.000 radnika (Savezni zavod za statistiku, 1986: 58).

i put koji su tadašnjem jugoslovenskom društvu namenile okoštale političke, ekonomske i kulturne nomenklature. Ipak, uprkos društvenim nezadovoljstvima, ali i uz skepsu, usporavanje, dileme, unutarstranačke trzavice i kontradikcije u sprovođenju jedinstvene linije, od navedenog opredeljenja se strateški nije odustalo.

Verovatno je taj proces u Srbiji doživeo vrhunac s dolaskom tzv. "liberala"<sup>6</sup> na čelo *Saveza komunista Srbije*. Upravo su oni bili taj "najprotržišniji" i "najtehnokratskiji" deo birokratije koji je grupisao najsposobnije kadrove u političkom i privrednom životu zemlje (svakako najadekvatnije za uspešno sprovođenje transformacije ka kapitalističkim društvenim odnosima na socijaldemokratski način u konkretno-istorijskom okviru).<sup>7</sup> Nije slučajno da je u svetskoj "prodemokratskoj" javnosti Marko Nikezić bio predstavlján kao "Novi čovek", "zapadnjak na vodećem mestu u Srbiji", te da je unutarstranački obračun s tom grupom imao ogroman odjek u evropskoj štampi. Iz aktuelne perspektive horizonta postojećih odnosa moći i diktata "bezalternativnosti", deluje nam da je proliberalni put koji je polako otvarala jugoslovenska nomenklatura ujedno i jedini mogući, a da je eliminacija "srpskih liberala" u tom kontekstu velika propuštena šansa za modernizaciju Srbije, tako da nije moguće predvideti šta bi se dogodilo da je tadašnja vlast istrajala na socijalističkom programu kreacije nove i autonomne radikalne komunističke politike bazirane na borbi protiv eksploatacije i dominacije. Jer, istorijski upravo takva politika proizvodi invenciju novih formi jednakosti, počevši od prividno "iracionalne" odluke da se uđe u antifašistički rat protiv neuporedivo jačeg neprijatelja, pa preko sukoba sa Staljinom, sve do samoupravljanja i osnivanja *Pokreta nesvrstanih*. Dakle, izbor jugoslovenske nomenklature da egalitarističku komunističku politiku zameni prevelikom liberalizacijom ekonomije – uz svetskoistorijski kontekst u kome se tržišni tip racionalnosti nameće kao dominantan – predstavlja opšti preduslov entropije sistema pod presijom kapitala tokom 1980-ih.

Dešavanja tokom 1980-ih su samo simptom političko-ekonomskih protivrečnosti koje su se odvijale 1960-ih i 1970-ih. Naplatu računa iz prethodnih godina jugoslovensko društvo nije bilo spremno ni sposobno da podnese. Osim toga, recesija na Zapadu, koja je počela 1975., u narednoj deceniji se širi na ceo svet. Jugoslo-

<sup>6</sup> Misli se na srbijansko komunističko rukovodstvo na čelu sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović koje je bilo na vlasti u *Socijalističkoj Republici Srbiji* od 1968. do 1972. godine, kada bivaju žigosani kao liberali, smenjeni i odstranjeni iz javnog života. O političkim pogledima i ulozi "srpskih liberala" u političkom životu SFR Jugoslavije, up. Perović, 1991; Đukić, 1990; Nikezić, 2003 itd.

<sup>7</sup> Evo kako Nikezić u razgovoru sa članovima redakcije dnevnika *Politika* 1971. vidi "nove vetrove" u politici i ekonomiji i kao posledicu izmenjenog konteksta: "Sada je drukčije vreme (...) Verovatno ta nova saznanja imaju veze sa našim otvaranjem prema spoljnjem tržištu. Oštriji vazduh prodire spolja..." (Nikezić, 2003: 152).

venska vlada je bila opterećena rastom spoljnog duga, a stanje dodatno pogoršava skok cene nafte koji dovodi do udvostručenja interesnih stopa na američki dolar (jugoslovenski dug je pritom bio nominovan upravo u dolarima). Vlada je, za razliku od rukovodstava pojedinih latinoameričkih država, morala garantovati isplatu državnih dugova i obezbediti poverenje stranih kreditora, s obzirom da je od sredine 1960-ih godina jugoslovenska proizvodnja zavisila od uvoza (čak i proizvodnja za izvoz), ali i zbog globalnog položaja zemlje izvan dva dominantna bloka. Dakle, unutrašnji kontekst koji je godinama kreirala nomenklatura i nepovoljne međunarodne okolnosti snose odgovornost zašto je država upala u postavljenu "klopku" *Međunarodnog monetarnog fonda* (MMF) koji je, kao produžena ruka tada već ofanzivne i delatne antikomunističke politike Washingtona, zaduženim zemljama davao mogućnost reprogramiranja dugova, ali uz uslov "strukturnog prilagođavanja" (Woodward, 1995).

Zapad je sve do 1991. aktivno podržavao federalne premijere i njihove "planove strukturalnog oporavka", tj. stezanja kaiša, pod pritiskom MMF-a, koji su vodili ka smanjenju kupovne moći, inflaciji, zatvaranju pojedinih fabrika, ukidanju celih branši i društvenog vlasništva, otpuštanju i, generalno, stvaranju uslova za bujanje nacionalizama. Jer nacionalizmi nisu ideologije koje "lebde" u vazduhu, ili su pak stvar volje i hira pojedinačnih ljudi, nego pre svega produkt društveno-ekonomskih odnosa.<sup>8</sup> Naime, Jugoslavija je tokom 1980-ih imala dug oko 20 milijardi američkih dolara, a da bi zadržala taj nivo duga morala je da plaća samo kamate između 3 i 4 milijarde dolara na godišnjem nivou. U kontekstu svakodnevne socijalnih protesta, smanjenja životnog standarda i povećanja siromaštva kao produkata "strukturnog prilagođavanja",<sup>9</sup> pro-MMF "komunističke" frakcije nomenklature počinju da igraju na kartu nacionalnih zahteva, a za njihov sopstveni račun i u interesu kapitala i geostrateških ciljeva pojedinih velikih sila.

<sup>8</sup> Kada govorimo o situaciji i nezadovoljstvima na Kosovu, treba imati najpre na umu da je u tom delu bivše države društveni proizvod po stanovniku krajem 1980-ih bio osam puta manji od onog u Sloveniji. Nezaposlenost je dostigla nestvarnih 57 odsto, dok je prosečna nezaposlenost u Jugoslaviji iznosila 16 odsto. Prihod po stanovniku u toj pokrajini je bio ekvivalentan onom u Bangladešu i Pakistanu. S druge strane, najrazvijeniji deo Jugoslavije, Slovenija, upoređivala se sa Španijom i Novim Zelandom. Vojvodina i Hrvatska približavale su se Grčkoj i Portugalu. BiH i Makedonija upoređivale su se s Tajlandom i Meksikom, a Srbija s Turskom (Borak, 2000: 312-313, i Cize et al., 1990: 118).

<sup>9</sup> Iako ih treba uzeti s rezervom, pre svega zbog nejasnih kriterija, indikativni su podaci MMF-a o rastu siromaštva u SFRJ: 1979. bilo je 15 odsto populacije ispod granice siromaštva, zatim se taj broj povećava na 48 odsto u 1987, a 1988. dostiže čak 60 odsto. Takođe, u istom izveštaju se navodi da se realni prihodi pod uticajem inflacije (koja 1987. iznosi 170 odsto, 1988. blizu 250 odsto, a u prva dva meseca 1989. čak 800 odsto) krajem 1980-ih smanjuju za nekih 20 do 30 odsto, te da se nivo zarada sa 400 do 800 dolara 1979. godine srozava na 120 do 150 dolara 1988. godine (Cize et al., 1990: 118).

*Summa summarum*, u epohi vrhunca snage radničkih slojeva i komunističkog bloka na Istoku, u prvom periodu nakon revolucije, radi obezbeđivanja legitimiteta vladajućeg položaja, nomenklatura koja organski proizilazi iz dominiranih slojeva, pravi ustupke i uvažava interese radničke klase, pritom utemeljujući internacionalističke koordinate kao zajedničke forme i kategorije vrednovanja. Međutim, već sredinom 1960-ih, sa sve većim uplivom tržišta u društvenim odnosima i rastućim potencijama za socijalno raslojavanje, a pogotovo s ulaskom sistema u dublju krizu i postajanjem periferije životno zavisne od globalnog kapitalizma 1980-ih, ona je počela da traga za drugačijom socijalnom osnovom i subjektima svoga sistema, čiji interesi mogu biti novi izvor legitimisanja vlasti, ali koji nisu, kao što je to slučaj sa interesima radnika, protivstavljeni njenim konkretnim interesima. U tom smislu, najveći deo frakcija komunističke nomenklature najadekvatnije oruđe za ostvarenje svojih partikularnih ciljeva traži u brzom napuštanju dotadašnjeg ideološkog uporišta, da bi kao novi i ključni legitimacijski princip svoje vlasti izabrali naciju i – komunizmu vrednosno dijametralno suprotstavljenu – nacionalističku ideologiju. Da nije bilo ovog zaokreta, malo je verovatno da bi eksproprijacija društvenog kapitala bila moguća bez snažne kontrole radničkih saveta i otpora masa. Naime, samoupravljanje je od početka i permanentno kontradiktoran odnos: s jedne strane, uprkos institucionalnoj razvijenosti, ono je prividno i duboko podređeno nomenklaturi, a sa druge, ono je prisutno u svesti radnika, tako da iz njihove perspektive Jugoslavija je i dalje bila država radnog naroda.<sup>10</sup> S obzirom da su nacionalne nomenklature bile svesne činjenice da proces transformacije iz tržišno-socijalističke<sup>11</sup> u otvorenu tržišnu privredu znači bespoštednu borbu među konkurentskim nomenklaturama, i svih njih zajedno s federalnom nomenklaturom, a pogotovo žestok otpor radničke klase, to je značilo početak procesa konačne dezintegracije i soci-

<sup>10</sup> Uprkos strašnoj presiji MMF-a i političkoj volji nomenklature, rad na punoj restauraciji kapitalizma i eliminaciji društvenog vlasništva u drugoj polovini 1980-ih se sapliće o snažan otpor radničke klase. Čak je i sam jugoslovenski premijer Ante Marković morao da prizna u predvečerje raspada zemlje da je bilans "ekonomskih reformi" bio razočaravajući. S druge strane, štrajkovi se od početka 1980-ih umnožavaju. Događaji od 1987. do 1989. najplastičnije pokazuju kako se prihvata nova ekonomska politika od strane populacije. Zamrzavanje plata je isprovociralo u martu 1987. enormni štrajkački pokret u industrijskom centru Hrvatske. Ubrzo, on će se proširiti u celoj zemlji, terajući Miloševića da provizorno napravi "pozadinski marš" kako bi relativizovao pretnju (po običaju koristeći silu da uspostavi red). Ova konfrontacija između vlade i radnika je nastavljena: 1623 štrajka (sa 365.000 učesnika) imamo 1987. godine, u poređenju sa 174 štrajka (sa 11.000 učesnika) 1982. godine, i čak 1851 štrajk u toku 1988 (Fočo, 1989: 6). Jugoslavija se u tim godinama svrstavala među države s najvišom štrajkačkom aktivnošću u Evropi.

<sup>11</sup> "Socijalistička robna proizvodnja znači – kako kaže hrvatski ekonomista Branko Horvat – tržišni sistem u kojem je, prvi put, rad prestao biti roba" (Horvat, 1983: 422).



jalizma i Jugoslavije kao višenacionalne države, jer je jedino stvaranje nezavisnih državnih aparata garantovalo tim komandnim grupacijama najpre nesmetano grabljenje društvenog bogatstva stvaranog u posleratovskom razdoblju, a onda i direktno posredništvo između lokalnih tržišta i krupnog zapadnog kapitala.

### **“Strukturalno prilagođavanje” u “zatvorenoj kapitalističkoj državi”: lumpenburžoazija kao nova nacionalna avangarda (1991 – 2001)**

Uprkos ekonomskim i političkim problemima, umnožavanju međunacionalnih trzavica i novoj strukturalno-socijalnoj i političkoj krizi reprodukcije društvenih odnosa nominalnog socijalizma tokom 1980-ih, SFR Jugoslavija je u očima zapadnih političara i medija početkom poslednje decenije prošlog veka izgledala kao država koja je najbolje pozicionirana – u poređenju s ostalim članicama “komunističkog bloka” – u redu za društvenu transformaciju i ulazak u proces proširenja “ujedinjene Evrope”. Francuski dnevnik *Libération* od 4. aprila 1991. godine tako najavljuje da je “jasno (...) da *Evropska zajednica* želi da primi u svoje članstvo stabilnu Jugoslaviju”. Zapadne vlade su bile zadovoljne ostvarenom brzinom i rezultatima liberalnih ekonomskih reformi koje je postiglo rukovodstvo Jugoslavije. Stabilnost i celovitost te države je, kao izraz osiguravanja sopstvenih interesa, bila svakako pozicija koju su, početkom poslednje decenije prošloga veka, branili i zajmodavci iz međunarodnih fondova. Tako je MMF, po poverilačkoj logici značaja snažne i centralizovane države, postavio uslov Markovićevoj Vladi, pre nego joj odobri novi kredit, da izdejstvuje glasanje 11 amandmana po republikama, koji bi predstavljali garanciju da će savezna politika “stezanja kaiša” i “strukturnog prilagođavanja” biti sprovedena bez izuzetka u svim delovima jedinstvene države. *Ergo*, uprkos svemu, delovalo je kao da su obezbeđeni svi preduslovi za miran i uspešan kapitalistički preobražaj komunističke Jugoslavije.

Međutim, nedugo nakon toga, razorni i nezaustavljivi rat je već bio pred vratima. Na ovom mestu se služimo tezom Pierrea Bourdieua da secesionističke tendencije koje vode nestanku (kao uostalom i nastanku) jedne države mogu direktno proishoditi, pored ostalog, i iz klasnih interesa (Bourdieu, 2012: 566). Rezultati nekih od socioloških istraživanja sprovedenih u Srbiji tokom 1990-ih navode nas na razmišljanje kako je primer dezintegracije socijalističke Jugoslavije eklatantan u tom smislu (Lazić, 1994). Naime, nacionalistička histerija koju su posednici državnih aparata, po dolasku Slobodana Miloševića na vlast, indukovali odozgo prema društvu i koja je vodila ka nestanku Jugoslavije, upravo je tim istim grupacijama omogućila nesmetanu konverziju ranijih monopolskih položaja stečenih u okviru državnog socijalizma. Nominalni socijalizam (kao društveno-ekonomski okvir) i SFR Jugoslavija (kao politički okvir) polako postaju deo prošlosti, dok se propagandisti novotronizovanog autoritarnog kapitalizma periferije vode neskrivenim

materijalnim interesima u persiflaži demokratije, kao i u denunciranju komunizma i svih oblika internacionalnih društvenih identiteta.

Dakle, tokom 1990-ih svaka zloupotreba i krađa u Srbiji se simbolički racionalizuju patriotskom borbom za zajednički interes i najviše nacionalne ciljeve.<sup>12</sup> Bivša nomenklatura se, u kontekstu gubljenja komunističke legitimacijske osnove za svoju vladavinu, a kako bi zadržala privilegovane rukovodeće položaje i kontrolu nad materijalnim resursima, veoma lako okrenula jednoj novoj, strukturno ugrađenoj u ovom regionu: nacionalističkoj, koja je prikriveno, a često i otvoreno (u različitim formama) bila deo i samog komunističkog aparata. To nametanje realnosti u kojoj su u političkom polju dominirala pitanja nesocijalnog i neekonomskog karaktera je svakako imalo interesnu logiku jer se faktički, s druge strane, na socijalnom i ekonomskom planu odvija proces eksproprijacije društvenog i javnog dobra stvaranog u socijalističkoj Jugoslaviji. Rat je bio samo najefikasnije oruđe u procesu zaokruživanja nacionalnih tržišta i veštačkog fabrikovanja povoljnog okruženja za nesmetanu masovnu konverziju različitih privilegija u novi sistem. Tako bivši pripadnici političke nomenklature i direktori društvenih preduzeća beskrupulozno konvertuju politički i socijalni kapital iz državnog socijalizma i postaju vodeći privatni preduzetnici i ministri – ili u tom ratnom međuperiodu kreiraju uslove za svoju privatničko-menadžersku budućnost u kapitalizmu – a delovi kulturne nomenklature konvertuju kulturni kapital u politički i preuzimaju vođstvo u novim nacionalnim političkim partijama. Sociološko istraživanje nove preduzetničke elite postratnog društva u Srbiji – koje je sprovedeno pod rukovodstvom Mladena Lazića – u tom ključu pokazuje da oko dve trećine elitnih srpskih preduzetnika u prvoj deceniji postojanja srbijanskog kapitalizma potiče iz ranije komunističke nomenklature, dok se u drugim postsocijalističkim državama ovaj procenat kreće između jedne četvrtine i jedne trećine (Lazić, 2000). Dakle, naša je teza da je postojala izrazito prozirna interesna veza između političkih ciljeva razbijanja države i poslovnih i drugih klasnih interesa dominantnih klasa koje su taj proces predvodile.<sup>13</sup> Kako kaže Đokica Jovanović, “cinizam se sam nameće: Ratovi nisu vođeni radi obezbeđivanja jedinstvenog državnog krova za sve Srbe (...) već zarad nove realokacije bogatstva. Dakle, nameće se pitanje: da li su ratovi i uništavanje Jugoslavije bili pokrenuti poglavito radi nelegitimnog oduzimanja imovine od legalnih vlasnika?” (Jovanović, 2012: 348).

<sup>12</sup> I u ovom slučaju važi sada već klasična Marxova i Engelsova misao (doduše, prilagođena specifičnostima srbijanskog lokalnog konteksta krajem XX veka) da je “svaka nova klasa koja stupa na mesto klase koja je pre nje vladala prinuđena da, radi ostvarenja svog cilja, svoj interes prikazuje kao zajednički interes svih članova društva, tj. idejno izraženo, da svojim mislima dâ oblik opštosti, što ih prikazuje kao jedine razumne, opštevažne” (Marx i Engels, 1974: 44).

<sup>13</sup> Za teorijsku eksplikaciju grupnog/klasnog delanja utemeljenog na logici profitnog interesa u kontekstu kapitalističkog načina proizvodnje društvenog života, vid. Lazić, 1996.

Nominalno, postsocijalistički prelaz u Srbiji počinje već 1989. godine po stavljaju u pogon federalnog *Zakona o preduzećima* kojim se legalizuje osnivanje čisto privatnih preduzeća. Tim zakonom, kao i brojnim njegovim izmenama i republičkim homologima u kasnijem periodu, ali i višestranačkim izborima 1991. godine, ukinut je osnovni princip socijalističke reprodukcije društva: totalizovana kontrola društvenog, ekonomskog, političkog i kulturnog sistema (Lazić, 2011: 125). Ipak, u specifičnim ratnim okolnostima 1990-ih, praćenim pseudo-socijalističkim diskursom o “švedskom standardu”, antifašističkom nasleđu, borbi za očuvanje Jugoslavije i brizi za radničku klasu, tokovi nacionalizacije, a pogotovo privatizacije društvenih preduzeća i konstituisanja novih privatnih firmi, dozirani su i pod strogom kontrolom bivše klase kolektivnih vlasnika: čime se u takvom blokiranom kontekstu<sup>14</sup> olakšava prisvajanje društvene svojine. S reformama koje su vodile ubrzanju procesa “strukturnog prilagođavanja” i definitivnim nestankom SFR Jugoslavije, Srbija ulazi u fazu degenerisanog “politički orijentisanog kapitalizma” (Veber, 1976: 130-131) u zatvorenoj nacionalnoj državi.<sup>15</sup> Ukratko, pod *političkim kapitalizmom u jednoj zasebnoj zemlji*, koji je u svojoj najpotentnijoj fazi egzistirao od 1991. do 2001., podrazumevamo privredni sistem – zasnovan na iskorišćavanju politički kreiranih monopola u specifičnom kontekstu nacionalno zatvorene tržišne privrede i kriminalizovane ekonomije – čija je imanentna posledica proizvodnja uskog kruga privatno-vlasničke elite, tzv. *lumpenburžoazije*<sup>16</sup> (Karel Kosik) – direktne naslednice socijalističke nomenklature – neraskidivo povezane s hegemonim političkim grupacijama.

U takvom sistemu, dakle, ekonomski uspeh je direktno uslovljen stepenom bliskosti s vlastima, tj. političke veze poslovnih ljudi su preduslov svake dobre poslovne karijere. U Srbiji je taj koncept doveden do svojih krajnjih granica, pogotovo jer je substancijalno bilo nemoguće privatizovati društvena dobra domaćim privatnim kapitalom u zemlji u kojoj bivša fluktuirajuća klasa kolektivnih vlasni-

<sup>14</sup> Mladen Lazić ceo taj period naziva “periodom blokirane transformacije” (vid. Lazić, 1994).

<sup>15</sup> Taj oblik “političkog kapitalizma” označavamo degenerisanim jer je njegova priroda određena upravo prelaznim, tranzicijskim, karakterom koji podrazumeva konzervaciju mnogih bitnih strukturalnih karakteristika iz perioda nominalnog socijalizma.

<sup>16</sup> “U odnosu na trostruko ropstvo (političko, ekonomsko i duhovno) u kojem je realni socijalizam držao zarobljenim društvo, kapitalistička restauracija izgledala je kao postepena emancipacija, a ona je od samog početka bila obilježena dvosmislenošću: rađa se mogućnost slobode, a otvara se put pojavi, u kratkom vremenskom razmaku, mafijaške lumpenburžoazije” (Kosik, 2013: 245-250). Prvi deo ove kovanice potiče od nemačke reči *Lump*, koja znači odbranac, nevaljalac, bekrija, pijanac, propalica (Mimica i Bogdanović, 2007: 288), a drugi od francuske reči *bourgeois*, koja označava stanovnika grada, ali i kapitalistu, predstavnika jedne od osnovnih društvenih klasa.

ka<sup>17</sup> – u okviru državnog socijalizma – jednostavno nije mogla da stvori i raspolaze većom količinom privatnog kapitala. Izuzetno važnu ulogu u reprodukciji takvog sistema ima i nova uspinjuća – čisto krimogena – elita čije vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i nepokretnostima reflektuje isključivo njihovu "sposobnost" u sticanju raznih oblika ratnog plena. Bilo kako bilo, upravo u tom periodu vidimo konstituisanje lumpenburžoazije kao vladajuće klase u kapitalizmu čiji se socijalni karakter sada temelji na privatnom vlasništvu i koja u svoje "biznis projekte" nezostavno ugrađuje prevare, korupciju, bezobzirnost, neposredno mafijaštvo ili pak "samo" krimogene odnose s podzemljem, kao i nerazmršive koruptivne veze s političkom elitom.

Elem, komandne političke i privredne klase, uz najveći deo intelektualne elite kao "ideoloških prvoboraca" u materijalnom i moralnom pravdanju svakog hegemona sistema, čitavu poslednju deceniju XX veka – zarad svojih parcijalnih interesa – rukovode procesom ružiranja preostalog zdravog privrednog tkiva nasleđenog iz vremena nominalnog socijalizma. Podsticanje i finansiranje ratova kroz pljačku građana preko veštački izazvanih inflacija i fiktivnih banaka, prepuštanje kontrole privrednih procesa neformalnim centrima moći koji su u sprezi s državom, prevare s dozvolama za uvoz i izvoz u periodu izolacije i samoizolacije, selektivni pristup vanredno profitabilnom "biznisu" s cigaretama i naftom, nerezonsko davanje bankarskih kredita iz državnih banaka delu lumpenburžoazije za "podupiranje proizvodnje i realne ekonomije", manipulacije sa zvaničnim i fiktivnim kursom deviza, plansko i permanentno srozavanje tadašnjih privrednih kapaciteta, nepostojanje bilo kakve strategije za neophodne investicije u postojeći realni sektor privrede itd.: sve su to, dakle, destruktivni politički manevri karakteristični za "ekonomiju pljačke" koji produkuju pad GDP-a za oko 60 odsto u odnosu na period pre raspada SFRJ ili do društvene stvarnosti u kojoj je, deset godina od početka kapitalističke restauracije, industrijska proizvodnja dosegla tek 43 odsto u odnosu na 1990. godinu. Srbija je takođe, uz Ukrajinu, bila šampion u brzini i dubini srozavanja GDP-a u jednoj godini: naime, 1992. taj pad je iznosio tačno 59,4 odsto, i to samo dve godine nakon nelegalnog monetarnog upada u savezni budžet i prebacivanja više od deset milijardi dolara realnog novca na račune srpskih ekonomskih subjekata (Cetinić, 2010). Osim toga, dominantni procesi 1990-ih dovode do drastičnog sužavanja radničkih prava, snažnog društvenog raslojavanja i, generalno, poništavanja gotovo svih pozitivnih socijalnih i civilizacijskih dostignuća iz

<sup>17</sup> Ta klasa uglavnom nije imala isti personalni sastav u dužem vremenskom periodu, kako je to slučaj s vladajućom klasom u kapitalističkim društvima, jer su je činile komandne grupacije koje su u određenom momentu zauzimale najviše položaje u reprodukciji postojećeg poretka, ali bi one prestajale da budu deo te klase onog momenta kada bi bile zamenjene novom generacijom nomenkature (Lazić, 1987).

posleratnog perioda, tako da i na tom polju npr. kapitalističke Švedska i Francuska oličavaju pravi socijalistički raj u odnosu na “socijalističku” Srbiju. Rezultat jedne takve politike je i naizgled nestvarna društvena struktura Srbije koju na kraju te druge faze “strukturnog prilagođavanja” čini oko 40 odsto siromašnog stanovništva, 40 odsto građana na granici siromaštva, 15 odsto populacije bi moglo da bude svrstano u srednju klasu, dok je bogatih svega pet odsto, a od toga vrlo bogatih oko 0,5 odsto (Mrkšić, 2000).

Pored spoljašnjeg delovanja međunarodne zajednice “koje predstavlja samo katalizator koji je podsticao degenerativnu usmerenost” (Lazić, 2000: 16) srpskog rukovodstva, svakako treba izdvojiti odgovornost najvećeg dela tzv. političke opozicije Miloševićevom režimu u tom periodu, koja je bila nesposobna da osmisli drugačiji model političkog i društvenog prelaza. Najrelevantniji elementi opozicije i pozicije su naime manje-više tokom 1990-ih, sve do NATO bombardovanja, bili deo istog nacionalističkog i liberalno-kapitalističkog toka koji je osmišljavan u srcu najvažnijih društvenih i kulturnih institucija Srbije, kao što su *Udruženje književnika Srbije*, *Srpska akademija nauka i umetnosti*, pa i *Srpska pravoslavna crkva*. Ključna zamerka Miloševiću od strane njegovih nacionalno obojenih i izrazito antikomunistički orijentisanih političkih protivnika nije bila utemeljena samo na tome što je iz rata izašao kao gubitnik (a ne na tome što je u njemu učestvovao)<sup>18</sup>, nego i na njegovom obećanju da će očuvati neke “retrogradne” socijalističke elemente i u novom sistemu. U tom smislu, velik deo birača je prozeo opoziciju kao otvorene propagatore rata i društva socijalne nepravde, nesposobne i nezainteresovane da povežu koherentan sistem raspodele bogatstva i socijalne zaštite sa svojim “demokratskim ambicijama”, tako da su se instinktivno okrenuli pseudolevičarima – opremljenim aparatima sile i sredstvima za masovnu manipulaciju – koji su iskoristili priliku da formalno ponude suštinski nedostatnu alternativu između “kapitalizma divljih zveri” (Helmut Schmidt) i socijalizma. Dakle, odluka da se odbaci radikalna verzija “strukturnog prilagođavanja” koju je nudila opozicija nije bila iracionalna, nego upravo suprotno: u pitanju je čisto interesna reakcija dominiranih klasa.

<sup>18</sup> “Najprogresivniji” uticajni delovi opozicije su na gotovo svim nivoima bili u stvari nazadniji i od samog Miloševića i njegove partije. Naime, za razliku od Socijalističke partije Srbije, antikomunistički orijentisana Demokratska stranka, koja se u javnosti obično percipira upravo kao taj modernizatorski i najnapredniji, “prozapadni” deo opozicije, imala je i u svom političkom programu ideju Velike Srbije kao jedan od ciljeva političke borbe (Lutovac, 2005), njeni poslanici nakon prvih višestranačkih izbora traže da se odrede zapadne granice srpstva, dok njihov lider ubire aplauze i socijalističkih poslanika tvrdnjom da odustajanje od autonomije Srba u Hrvatskoj ne predstavlja mir nego kapitulaciju.

### **Tegobe neoliberalnog kapitalizma: nova dogma u korist stare klase (2001 – ...)**

Kao rezultat decenijskog uništavanja privrede, socijalne bede i raslojavanja u društvu, krajem 2000. na scenu stupa promena političkog režima i najradikalnija do tada viđena faza "strukturnog prilagođavanja", tj. prelazak iz oblika *degenerisanog političkog kapitalizma u jednoj zasebnoj državi* u neoliberalni period *kompradorskog političkog kapitalizma*. Ovaj drugi period u egzistiranju političkog kapitalizma na našim prostorima obeležava izlazak države iz izolacionističkog i autarhičnog stanja te uključivanje u internacionalne ekonomske i političke organizacije, uz prihvatanje globalno hegemone pedagogije neoliberalizma.

Dakle, započeti i izgubljeni ratovi u Hrvatskoj i Bosni, sankcije od strane međunarodne zajednice, gubitak svakog kredibiliteta na globalnom planu, povezanost državnih i kriminalnih struktura, stvaranje novobogataškog pljačkaškog sloja, persiflaža demokratije, falsifikovani izbori, kriminal, nasilje, korupcija i zdušno izazivanje agresije najveće vojne alijanse na svetu zbog dešavanja na Kosovu: svi ti faktori najzad dovode do pada starog političkog režima. Pod snažnim pritiskom velikog građanskog nezadovoljstva, deo opozicije se ujedinjuje i u određenoj mери trezni od nacionalizma, a i *nouveaux riches* gube interes da održavaju političku garnituru koja im je dala nekontrolisane privilegije. Te grupacije su uglavnom konvertovale privilegije iz državnog socijalizma u kapitalizam, međutim, da bi nastavile sa bogaćenjem i povećanjem društveno-ekonomskog uticaja, kao i da bi stvorile uslove za svoju kompradorsku ulogu kao posrednika između lokalnog tržišta i krupnog stranog kapitala, s obzirom na neumitnost uključivanja države u globalnu ekonomiju, sada trebaju političku i ekonomsku konsolidaciju i ubrzanje privatizacije koje već izolovani i kompromitovani Miloševićev režim jednostavno nije mogao više da im osigura. Lumpenburžoazija je, dakle, bila ustoličena ne da bi postala nova nezavisna nacionalna klasa privatnih vlasnika, nego da bi odigrala ulogu prethodnice i pripreme za rekolonizaciju od strane imperijalističkog centra (tako da ona nakon 2000. posledično dobija svoj inokosni karakter: kompradorske lumpenburžoazije).<sup>19</sup> To su ključni razlozi zašto dolazi do menjanja strane i otvo-

<sup>19</sup> Kompradori su u XIX veku bili Kinezi koji su predstavljali produženu ruku stranim trgovcima u osvajanju i eksploataciji kineskog tržišta i radne snage (Mur, 2000: 161). U marksističkoj literaturi pak, nadovezujući se na socijalno nasleđe kineskih kompradora, nailazimo na razlikovanje između nacionalnih i kompradorskih buržoazija u zemljama koje su predmet imperijalnih nastojanja država centra. Za razliku od nacionalne buržoazije, koja razvija domaću industriju i brani nacionalne ekonomske, kulturne i političke interese, kompradorska buržoazija je pomagač imperijalizma i njeno parazitiranje je naslonjeno na prodaju nacionalnih resursa strancima i prodaju strane robe na lokalnom tržištu. U savremenom kontekstu, "ovako se određuje nekadašnja komunistička (...) elita koja se davno bila razišla sa oficijalnom ideologijom. (...) Kompradori su

rene ili prikrivene podrške velikog dela lumpenburžoazije *Demokratskoj opoziciji Srbije* u sprovođenju “demokratske revolucije”.

Naime, upravo se pobjeda Vojislava Koštunice na predsjedničkim izborima 24. septembra 2000. godine i – zbog ponovnog pokušaja nepriznavanja narodne volje i neprihvatanja rezultata izbora od strane vladajuće partije – urušavanje starog režima pod pritiskom grandioznog radničkog i opštegrađanskog protesta 5. oktobra 2000., čak i u akademskim radovima (uglavnom pisanim iz oblasti politikologije), interpretiraju kao *revolucionarni čin* (up. Antić i Pavlović, 2007) svrgavanja diktature. Međutim, uprkos tome što je Miloševićevo vladanje svakako sadržavalo neke elemente autoritarne vladavine, taj oblik vlasti se u celini ne može označiti kao diktatorski u sociološkom značenju toga pojma, kao što ni o njegovoj smeni ne možemo govoriti kao o revoluciji. Naime, svaka nova ideologizacija stvara iluziju o novom početku, tako da je jasno odakle motivacija za takvim kvalifikacijama. Međutim, ukoliko bismo ostali verni sociološkom višeslojnom i istorijskom shvatanju političkih koncepata i procesa, o “buldožer revoluciji” bismo mogli da govorimo više kao o *vanrednoj promeni političkog režima*, jer “događanje naroda” od 5. oktobra i kasnija pobjeda na parlamentarnim izborima nisu doveli do stvaranja nečeg “potpuno novog” (naprotiv, došlo je do restauracije starih ekonomskih tribalizama) (Kuljić, 2002), niti su usledile korenite promene celokupne društvene strukture, nego su samo jačim intenzitetom nastavljeni već započeti procesi strukturnog prilagođavanja logici tržišta i profita. Štaviše, ratni profiteri i lumpenburžoazija iz perioda 1990-ih dobijaju društveno priznanje i u novom političkom kontekstu, a u skladu s prihvaćenom logikom vodeće uloge menadžera i preduzetnika u procesu društvene transformacije, osvajaju i punu političko-ideološku naklonost novih vlasti. Sve u svemu, na političkom planu *autoritarni partijski pluralizam sa partijom hegemonom* ustupa mesto *nerazvijenoj parlamentarnoj demokratiji* koja se sve do naših dana postepeno stabilizuje, jača i reprodukuje, sledeći model tzv. razvijene “liberalne demokratije” na Zapadu.

Suštinski, nova liberalna ortodoksnost je u Srbiji dovela do provincijalnog napuštanja onih starih u korist novih iracionalnosti. Logika “novog početka” (Latinka Perović), tj. “kulture diskontinuirane tradicije” (Miroslav Krleža) i ubrzavanja modernizacije i istorije je nanovo u istorijskom razvoju moderne Srbije dobila svoju potvrdu. Kao što je komunistička elita bila uverena da prihvatanje i sprovođenje boljševičke formule “socijalizma u jednoj zasebnoj državi” nesumnjivo podrazumeva kraći put u dosezanju ekonomskog nivoa razvoja kapitalističkih država Zapada, na gotovo isti način su se nacionalno-liberalne elite nakon kraha iz 1990-ih stihijno priključile dominantnom neokonzervativnom toku modernizacije koji je

prednjačili u razgrađivanju komunističkog sistema iznutra: ili bolje, njegovom samorazgrađivanju” (Ehrke, 2011: 156).

određen idejom da strah od gladi i želja za profitom predstavljaju nužan preduslov socijalnog progresa. Levu boljševičku pravovernost samo je zamenila desna teleologija privatizacije svega postojećeg kao "uslov svih uslova". U tom smislu, delanje političkih i intelektualnih grupa, iako inspirisano drugačijim motivima i nepomirljivo s njihovom voljom za novi početak i stvarni diskontinuitet, substancijalno, u značajnoj meri odslikava jedan mnogo dublji strukturni kontinuitet. Provincijalnost se u ovom slučaju iskazuje bilo kroz nerezensko sleđenje međunarodno nametnutih neoliberalnih dogmi tržišnog fundamentalizma (nekritički ih aplicirajući u lokalni kontekst), bilo kroz neuzimanje u obzir – ili čak potpuno odbacivanje – svih postojećih naprednih društvenih i političkih znanja i iskustava, kako u najrazvijenijim zapadnim društvima tako i u nekim drugim uspešnim društvima u razvoju. Dakle, neupitno i interesno prihvaćena *laissez-faire* protržišna ideologija i nova strategija "tranzicije" infantilno je predstavljena kao ekspresni voz u zapadno-kapitalistički model društva izobilja jedne sada već periferne i male postsocijalističke zemlje.

Poslednja faza "strukturnog prilagođavanja" tako nužno vodi ka privatizaciji javne imovine, radikalnim rezovima troškova socijalnih službi, otvaranju finansijskog sektora stranom kapitalu, ukidanju subvencija na cene osnovnih dobara, privatizaciji zemlje, kao i reformama tržišta rada kojima se smanjuju beneficije, minimalna cena rada, penzije i obesmišljava uloga sindikata (McNally, 2010: 128). Konvertitske političke i ekonomske elite u Srbiji privatizaciju "svega i svačega" na polju ideološke legitimacije predstavljaju kao samorazumljiv cilj po sebi, dok u realnosti, kao što smo pomenuli, takvu praksu prepoznamo kao jedno od sredstava za zadržavanje, pa i značajno proširenje njihovih privilegija iz vremena nominalnog socijalizma i degenerisanog političkog kapitalizma. Umesto boljševičke parole da "kadrovi rešavaju sve", novu ortodoksnost bismo mogli da predstavimo kroz novu dogmu: "privatnici rešavaju sve". Pritom se pod privatnicima, u maniru parohijalnog perifernog kapitalizma, smatraju isključivo pojedinačni vlasnici koji imaju većinsko vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i koji obezbeđuju punu "gazdinsku" kontrolu nad kapitalom, ali ne i radnici kao privatni vlasnici deonica (Popov, 2007). Uzimajući to u obzir, postaje jasnije zašto se i dan danas insistira na privatizaciji "društvenih preduzeća", koja su u stvari još 1990-ih privatizovana kroz "partnerstvo" države i malih akcionara, tj. njihovih radnika i bivših radnika.

Elem, u drugoj polovini 2001., vodeći se različitim partikularnim interesima – uz značajnu podršku društva u prvom periodu, zbog prethodne decenije destrukcije ekonomije pozivanjem na socijalistički legitimitet – i verom u koncepciju da će sam čin promene vlasništva nad sredstvima za proizvodnju omogućiti efikasniju privredu, usvojen je novi, neustavni!<sup>20</sup>, *Zakon o privatizaciji* koji predviđa neopozivo ubr-

<sup>20</sup> Naime, tek Ustavom iz 2006. institucija društvene svojine biva izbačena iz ustavnog uređenja. To znači da je privatizacija "svega postojećeg" kao politička odluka bila neustavna, jer je stari



zavanje i privođenje kraju procesa privatizacije i svojinske transformacije. Kao da se zaboravlja da je intelektualno (i ne samo intelektualno), jednostavno poražavajuće stati na stanovište da je privatizacija po sebi nešto dobro, da je uvek korak napred – verovatno zato što je to na liniji (Varady, 2010). Tom i ostalim merama je dozvoljeno da se definitivno dovrši korporativni lopovluk domaće lumpenburžoazije formalizovanjem vlasništva nad većim delom ostataka imovine u društvenom vlasništvu, ali se sada privreda otvara i za krupni strani kapital. Uloga države je u procesu “strukturnog prilagođavanja” time svedena na “javnog policajca” i čuvara interesa strane i domaće kompradorske kapitalističke klase, sve pod izgovorom slobode pojedinca. “Slobode koje ona otelotvoruje odražavaju interese vlasnika privatne svojine, privatnih preduzeća, multinacionalnih korporacija i finansijskog kapitala” (Harvi, 2013: 22). Ti procesi se u domaćoj i stranoj sociološkoj literaturi i radovima iz oblasti humanističkih nauka obično definišu kao “balkanska prvobitna akumulacija kapitala” (Kirn, 2011). Međutim, ukoliko se prisetimo klasičnih dela Karla Marxa (*Kapital*) i Rose Luxemburg (*Akumulacija kapitala*), kao i njihove argumentacije o osnovnim karakteristikama procesa prvobitne akumulacije kapitala, blizu smo pretpostavke da su kapitalistička restauracija i privatizacija u Srbiji u stvari pre svega rasipanje i razaranje, dezakumuliranje već akumuliranog i podruštvljenog kapitala iz perioda nominalnog socijalizma.

Neoliberalna teleologija koja kao opšte mesto razumevanja privrede i društvenog sveta intrinzično nosi misao o vrednom kapitalisti i lenjem radniku, neizbežno vodi ka ideološkoj podršci novog režima tzv. tajkunima<sup>21</sup> ili kompradorskoj lumpenburžoaziji formiranoj u kontekstu degenerisanog političkog kapitalizma, i odavanju priznanja istima kao značajnijem, korisnijem, boljem delu društva, rečju, novoj društvenoj avangardi koja bi trebala da bude pokretač i nosilac društvenog razvo-

Ustav jasno navodio da su svi oblici svojine ustavno ravnopravni. Ukoliko je to tako, onda nema potrebe za usiljenom privatizacijom društvene svojine, pa je po toj logici svaka privatizacija neustavna. Pogledajmo npr. izveštaj *Saveta za borbu protiv korupcije* po tom pitanju: “Zakon o privatizaciji je suprotan odredbi u čl. 56 Ustava Srbije (kojim se priznaju različiti oblici svojine: društveni, državni, privatni i zadružni), a neusklađen je i sa evropskim standardima, po kojima se prihvataju mešoviti oblici svojinskih odnosa, jer se u njemu pod svojinskom transformacijom podrazumeva isključivo pretvaranje društvene svojine u privatnu svojinu, ignorišući javni oblik svojine, kome je priznato pravo u razvijenim demokratskim društvima; stoga se favorizuje privatni vlasnik na račun javnih dobara kao i malih akcionara (što pokazuju primeri da se predviđa prodaja i strateški važnih dobara, kao i to da konzorcijumi u koje su uključeni akcionari slabije prolaze na tenderu od pojedinačnih ili udruženih privatnih vlasnika)” (<http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-1320/izvestaj-o-politici-i-procesu-privatizacije> pristupljeno: 15. 10. 2013).

<sup>21</sup> Na engleskom “tycoon” znači “magnat” ili uspešan poslovni čovek, ali se u Srbiji taj izraz koristi kako bi se pejorativno kvalifikovale osobe koje su se veoma brzo i na vrlo sumnjiv, pa čak i kriminalan, način obogatile u postjugoslovenskom periodu.

ja. Na radnike se u promenjenim okolnostima podozrivo gleda kao na nezajažljive elemente samoupravljačke i, generalno, socijalističke utopije, iza kojih stoji kultura nerada, zaostalosti, nesposobnosti itd. Ukratko, "ofanziva elite je projektovana kao rat protiv razuzdanosti i lenjosti" (McNally, 2011: 25). U tom kontekstu, eksplikativno je mišljenje jednog od najvidljivijih profitera dosadašnjeg modela postsocijalističke transformacije, do skora najbogatijeg preduzetnika i bliskog saradnika sa svim vlastima i partijama nadomak vlasti u poslednje dve decenije, Miroslava Miškovića,<sup>22</sup> koji kaže da je "radnička klasa (...) razmažena. To potiče još iz vremena samoupravljanja. Tada su dolazile vlasti koje su se udvarale radničkoj klasi jer su želele glasove. I zato danas imamo štrajkove, blokade puteva i različite uticaje te radničke klase koji se negativno odražavaju na stanje naše privrede" (*cit. pr.* Antonić, 2008: 58). Samouverenost i bezobzirnost domaće lumpenburžoazije je zapanjujuća, pogotovo kada znamo da su veoma retki i segmentirani štrajkovi u Srbiji više motivisani borbom za puko preživljavanje i elementarnu odbranu prava na rad, za razliku od onih mnogo frekventnijih i vođenih uglavnom konkretnim interesom za pravedniju raspodelu profita u preduzećima na Zapadu (koji se manje-više u okviru heterogenih grupa političke, privredne, tehnokratske i intelektualne elite Srbije percipira kao idealni tip društveno-ekonomske organizacije kojoj težimo). Dakle, u krajnjem slučaju, dovršavanje procesa tajkunizacije politike, ekonomije i društva u Srbiji se svodi na politiku legitimacije rezultata miloševićevske epohe u novim okolnostima. Iako se ta dva perioda "strukturnog prilagođavanja" u bitnim segmentima funkcionisanja društvenog života razlikuju (kako po obimu tako i po karakteru), u osnovi im je potpuno ista ekonomska filozofija stvaranja i reprodukcije oligarhijskog privrednog sistema, podređenost svih društvenih sfera najogoljenijem parcijalnom interesu i rušenje realnog sektora privrede.

### Zaključno razmatranje

Pored svih problema i unutrašnjih protivurečnosti, po stopama rasta društvenog proizvoda, povećanju društvene pokretljivosti, brzini industrijalizacije i urbanizacije, rušenju oštih društvenih i ekonomskih nejednakosti, obuhvatu stanovništva obrazovanjem, osvojenim nivoom radničkih prava, laicizaciji, emancipaciji žena itd. socijalistička Jugoslavija tokom svojih *les vingt glorieuses* (1945 – 1965) doživljava jedan od najbržih socijalnih progressa u svetu i predstavlja jednu od najcjenjenijih država, kako u "komunističkom" tako i u kapitalističkom bloku. Nominalni socijalizam je na južnoslovenskim prostorima omogućio skoro pola veka mira i intenzivnog ekonomskog i društvenog prosperiteta. Taj oblik "autoritarne modernizacije"

<sup>22</sup> Miroslav Mišković je nakon pokušaja rušenja koalicije koja se u nešto izmenjenom sastavu i danas nalazi na vlasti, uhapšen 12. 12. 2012. pod optužbom za malverzacije u privatizaciji putarskih preduzeća.

(Todor Kuljić) uspeo je da obezbedi prelazak države iz perifernog u poluperiferni položaj na makro-međunarodnom nivou ekonomskih i političkih odnosa snaga, kao i mogućnost vođenja relativno nezavisne nacionalne politike. Parola “bratstvo i jedinstvo” nije bila “titoistička izmišljotina”, kako se to danas predstavlja u nekađašnjim jugoslovenskim republikama u kojima je i dalje na delu antikomunistička histerija, već originalno lokalno adaptirana balkanska verzija prosvetiteljskih i modernističkih ideala iz perioda *Francuske revolucije*.

Posle svih etničkih tenzija i negativnih iskustava zajedničkog života u *Kraljevini Jugoslaviji*, i posebno nakon lokalnih genocida počinjenih tokom *Drugog svetskog rata*, rezultati komunističke strategije “bratstva i jedinstva” među kulturno i socijalno srodnim južnoslovenskim narodima su bili impozantni. Iako su sve vreme života druge Jugoslavije tinjali sukobi između republičkih nomenklatura u vidu frakcionaških borbi unutar (i između) centralnih komiteta partije, sociološka istraživanja – sprovedena u predvečerje rata na samom kraju 1980-ih – na primeru brojnosti mešanih etničkih brakova i etničke distance među južnoslovenskim narodima pokazuju veoma visok nivo međuetničke tolerancije i međusobnog prihvatanja.<sup>23</sup> Dakle, uprkos pojedinim opravdanim ili neopravdanim nacionalnim nezadovoljstvima, brojnim nedostacima i blokirajućim elementima, sistem etabliiran Ustavom iz 1974., koji je transformisao državu u neku vrstu labave federacije, obezbeđivao je relativnu ravnotežu interesa između republika i pokrajina, ali i između aspiracija “naroda i narodnosti” u Jugoslaviji. Interetničke tenzije, uglavnom “podgrewane s vrha”, su oduvek bile prisutne na margini, međutim država nije doživela niti jedan ozbiljan konflikt koji bi doveo u pitanje njeno postojanje – sve do početka poslednje decenije prethodnog veka – tako da je izgledalo da je nacionalno pitanje južnoslovenskih naroda manje-više rešeno u jugoslovenskom političkom i kulturnom okviru. Takođe, važno je suočiti se sa mitom da se u socijalističkoj Jugoslaviji “dobro živelo samo zahvaljujući Titovim kreditima” (Ehrke, 2011). Naime, dok je spoljni dug SFRJ iznosio nekih 20 milijardi dolara, pri čemu je njen godišnji izvoz bio 2,5 puta veći od celokupnog inostranog duga, danas samo tri bivše članice zajedničke države (Hrvatska, Slovenija i Srbija) imaju ukupan inostrani dug od preko 100 milijardi evra, pri čemu dug svake od tih samostalnih republika već odavno premašuje ukupan dug Jugoslavije.<sup>24</sup> Osim toga, u poslednjih nekoliko godina spoljni dug Srbije je tri puta viši od vrednosti godišnjeg izvoza (Savić, 2008: 55).

Ipak, nepovoljno globalno okruženje, nepodeljena vlast i komunističko reprodukcovanje presocijalističke nedemokratske tradicije koja podrazumeva snažnu pre-

<sup>23</sup> Osim na Kosovu i u Makedoniji, gde je dominirala netolerancija (Lazić, 2005: 50).

<sup>24</sup> Tako spoljni dug Srbije, i pored velikog otpisa i značajnih donacija, prema podacima NBS, 2007. iznosi 26,2 milijardi dolara (Izvor: Narodna banka Srbije).

vlast države nad nejakim i atomizovanim društvom i ekonomijom, doveli su do toga da se – sa prvom snažnom krizom – u neobično kratkom roku, i sa velikim uspehom, reakcionarni talas iz vrha republičkih nomenklatura indukuje prema društvu u celini. Bivši komunisti su tako veoma lako i brzo odbacili internacionalistički koncept "bratstvo i jedinstvo" i borbu protiv svih vrsta eksploatacije, te prihvatili njemu potpuno oprečan, sa legitimacijskim uporištem u nacionalističkim isključivostima i ekonomiji koja pogoduje parcijalnim interesima. Naravno, svi ti procesi "strukturnog prilagođavanja", čije korene nalazimo još u utrobi samog nominalnog socijalizma, kako smo u prethodnim redovima pokazali, imali su svoju interesnu, tj. klasnu logiku delanja. Pogledajmo samo anticipacijsku potenciju ovih reči izrečenih 1994. godine: "Birokratija se sa neverovatnom lakoćom i brzinom odrekla komunističke ideologije onog trenutka kada je izvor legitimiteta svoje vlasti otkrila u vrednosno potpuno suprotnoj nacionalističkoj ideologiji, kao što će se uskoro odreći i nacionalističke ideologije i početi da zastupa liberalnu ideologiju. Ali, zato je potrebno da se dovrši proces pretvaranja državne svojine u privatnu svojinu sadašnje birokratije. To će ujedno biti i kraj vladajućeg položaja sadašnje birokratije i njeno pretvaranje u kapitalističku klasu, koja će onda stvoriti birokratski aparat koji će biti pod kontrolom njenih interesa" (Radivojević, 1994: 263).

Uzimajući u obzir prezentovanu analizu, postavlja se pitanje koliko je održiva danas konsenzualno prihvaćena teza da je liberalni kapitalizam ultimativno najefikasnija društveno-ekonomska formacija i poslednja faza istorijskog razvoja ljudskog društva? To bi trebalo da bude pitanje za mnogo ambicioznije studije, međutim, na ovom mestu možemo da iznesemo još nekoliko činjenica koje bi rečenu konstataciju mogle da dodatno problematizuju. Najpre, jugoslovenski nominalni socijalizam je prvu eklatantnu sistemsku krizu doživeo tek nakon 35 godina svoga postojanja, početkom 1980-ih. Pre toga je uspešno izvršena industrijalizacija, uz stope rasta koje su u pojedinim periodima bile među najvećim na globalnom planu – uzevši u obzir i kapitalističke i socijalističke države – a nakon rata i najvećih razaranja u ljudskoj istoriji, životni standard je brzo porastao. S druge strane, srbijanski kapitalizam – čak i ako apstrahujemo prvih deset godina sveopšteg društvenog haosa koji je bio uslovljen i ratnim kontekstom – u krizu stagnacije zapada krajem prve decenije ovog veka: dakle, posle nepune dve decenije postojanja koje su obeležene eksproprijacijom društvenog kapitala, uništavanjem javnog dobra i enormnim padom po pitanju kvaliteta života običnih ljudi.

Kriza 1980-ih u SFR Jugoslaviji tako uopšte nije bila veća od krize u današnjoj Srbiji. Štaviše, mogućnosti koje su tada postojale, pogotovo u industrijskom sektoru, uprkos tome što nisu iskorišćene, bile su neuporedivo potentnije nego danas, kada je proces dezindustrijalizacije gotovo završen, a svaka realna osnova na kojoj bi se temeljio industrijski optimizam urušena. U tom smislu, ukoliko se kriza tokom poslednje decenije pre definitivnog pada uzima kao *a priori* dokaz da je socijali-

zam loš po sebi, onda je aktuelna kriza mnogo čvršći dokaz da je kapitalizam potpuno nefunkcionalan i neadekvatan sistem. Jedina razlika je u tome što je u periodu krize državnog socijalizma postojao realni alternativni sistem sa mobilizacijskim potencijalom, tj. kapitalizam, koji je pritom – tik iza “gvozdene zavese” i opremljen snažnom propagandnom mašinerijom i mamećim društvom izobilja – bio u klasnom interesu kolektivno-vlasničke klase nominalnog socijalizma, i, s druge strane, dovoljno primamljiv običnom čoveku zbog relativno ostvarenog socijalnog konsenzusa između rada i kapitala. Danas pak ne postoji alternativni model novog tipa vladajućih društvenih odnosa koji bi mogao odmah da se preuzme kako bi se zamenio aktuelni sistem koji očigledno ne funkcioniše, kao što ni postkapitalistička društvena transformacija nije u interesu današnje vladajuće klase.

Međutim, imajući to u vidu, bilo bi neproduktivno predati se defetizmu i prihvatiti postojeće stanje kao neupitan, prirodan i normalan društveni poredak, jer upravo je trenutno najpropagiraniji i najmanje istorijski baš onaj analfabetizam koji insistira da su neki društveni poredak i/ili neko saznanje apsolutni i konačni tako da sa njima prestaje i istorija i svaki mogući društveni razvitak. Edgar Morin ispravno rezonuje kada tvrdi da niko ne može da dokaže kako je naša civilizacija iscrpela sve potencijale za usavršavanje i promenu i da smo stigli do kraja istorije (Morin, 2010). U tom ključu, potencijalne i univerzalno delatne paradigme treba tražiti u svim težnjama i oblicima borbe lokalnih i međunarodno povezanih grupa osporavanja aktuelnog hegemonog sistema utemeljenog na logici sve intenzivnijeg “strukturnog prilagođavanja” logici tržišta i profita (društvenih pokreta i naprednih struja u degenerisanim levičarskim partijama, sindikatima i drugim delovima civilnog društva), koje se odupiru njegovoj trajnijoj stabilizaciji.

## LITERATURA

- Antonić, S. 2008. Postoji li u Srbiji transnacionalna kapitalistička klasa?, u: Vujović, S. (ur.) *Društvo rizika – promene nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. Beograd: 71-92.
- Antonić, S. i Pavlović, D. 2007. *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000*. Službeni glasnik. Beograd.
- Borak, N. 2000. Economic Background to National Conflicts in Yugoslavia, u: Teichova, A. et al. (ur.) *Economic Change and the National Question in Twentieth-Century Europe*. CUP. Cambridge: 310-337.
- Bourdieu, P. 2012. *Sur l'Etat*. Raison d'agir/Editions du Seuil. Paris.
- Cetinić, G. 2010. Ekonomski antibarbarus: Realno stanje privrede Srbije. *Republika*. Issue 484/485.

- Cize, P. et al. 1990. *Le Fonds monétaire international (F.M.I): Une entreprise de pillage des peuples*. Selio. Paris.
- Đukić, S. 1990. *Slom srpskih liberala: tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*. Filip Višnjić. Beograd.
- Ehrke, M. 2011. Oligarsi, kompradori, tajkuni: tri tipa dobitnika tranzicije. u: Mihailović, S. (ur.) *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu*. FES, CSSD, CeSID. Beograd: 151-163.
- Fočo, S. 1989. *Štrajk između iluzije i zbilje*. Radnička štampa. Beograd.
- Golubović, Z. 1993. Od dijagnoze do objašnjenja jugoslovenskog slučaja. *Sociološki pregled*, (27), 1-4.
- Harvi, D. 2013. *Kratka istorija neoliberalizma*. Mediterran Publishing. Novi Sad.
- Horvat, B. 1983. *Politička ekonomija socijalizma*. Globus. Zagreb.
- Jovanović, Đ. 2012. *Prilagođavanje: Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*. Čigoja štampa. Beograd.
- Kim, G. 2011. Nacrt tranzicije u kapitalističkoj nacionalnoj državi kao projekat liberalnog proleća, odnosno killing us softly na slovenački način, u: Popović, Ž. i Gajić, Z. (ur.) *Kroz tranziciju: prilozi teoriji privatizacije*. AKO. Novi Sad: 21-43.
- Kosik, K. 2013. Mafijašenje. *Novi plamen*, (7), 18: 249-255.
- Kuljić, T. 2002. *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Beograd.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Naprijed. Zagreb.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Filip Višnjić. Beograd.
- Lazić, M. 1994a. Preobražaj ekonomske elite, u: Lazić, M. (ur.) *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Filip Višnjić. Beograd: 119-149.
- Lazić, M. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u: Lazić, M. (ur.) *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*. Filip Višnjić. Beograd: 1-64.
- Lazić, M. 2005. *Promene i otpori*. Filip Višnjić. Beograd.
- Lazić, M. 2011. Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji. *Politička misao*, (48), 3: 123-144.
- Lutovac, Z. (ur.). 2005. *Političke stranke u Srbiji*. Institut za društvene nauke, Friedrich Ebert Stiftung. Beograd.
- Marx, K. 1972. *Osamnaesti brimer Louisa Bonaparte*. Naprijed. Zagreb.
- Marx, K. i Engels, F. 1974. *Nemačka ideologija*. Institut za međunarodni radnički pokret i Prosveta. Beograd.
- McNally, D. 2010. *Global Slump. The Economics and Politics of Crisis and Resistance*. Pm Press. Oakland.
- Mihailović, S. (ur.). 2011. *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu*. FES, CSSD, CeSID. Beograd.

- Milosavljević, O. 2008. Levica i nacionalizam u Srbiji. u: Mladenović, I. i Timotijević, M. (ur.) *Sloboda, jednakost, solidarnost i internacionalizam: izazovi i perspektive savremene levici u Srbiji*. FES. Beograd: 181-205.
- Mimica, A. i Bogdanović, M. (pr.). 2007. *Sociološki rečnik*. Zavod za udžbenike. Beograd.
- Morin, E. 2010. *Ma Gauche*. François-Bourin Editeur. Paris.
- Mrkšić, D. 2000. Restratifikacija i promene materijalnog standarda, u: Lazić, M. (ur.) *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*. Filip Višnjić. Beograd: 237-293.
- Mur, B. 2000. *Društveni koreni diktature i demokratije*. Filip Višnjić. Beograd.
- Nikezić, M. 2003. *Srpska krhka vertikala*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Beograd.
- Perović, L. 1991. *Zatvaranje kruga: ishod političkog rasepa u SKJ 1971/1972*. Svjetlost. Sarajevo.
- Petranović, B. i Zečević, M. 1988. *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*. Rad. Beograd.
- Popov, N. 2007. Svojina i odgovornost. *Republika*. Issue 412/413.
- Popović, Ž. i Gajić, Z. (ur.). 2011. *Kroz tranziciju: prilozi teoriji privatizacije*. AKO. Novi Sad.
- Radivojević, R. 1994. Socijalizam kao neproduktivan sistem. *Sociološki pregled*, (XXVIII), 2: 253-264.
- Savezni zavod za statistiku. 1986. *Jugoslavija 1945 – 1985: Statistički prikaz*. Beograd.
- Savić, Lj. 2008. *Tranzicija srpske privrede: kriza razvoja industrije*. Ekonomski fakultet. Beograd.
- Sekelj, L. 1987. Socijalističko građansko društvo – izlaz iz krize?. *Družboslovne rasprave*, (4), 5: 157-166.
- Stojiljković, Z. 2012. (ur.). *Lavirint tranzicije*. FES, FPN, Centar za demokratiju. Beograd.
- Tomić, Đ. 2011. Od transformacije do tranzicije i nazad: Nauka o transformaciji? Pojmovi, pitanja, teorije, u: Veselinović, A., Atanacković, P. i Klarić, Ž. (ur.) *Izgubljeno u tranziciji: kritička analiza procesa društvene transformacije*. AKO. Novi Sad: 33-57.
- Varady, T. 2010. Postmoderno vlasništvo. *Republika*. Issue 478/479.
- Veber, M. 1976. *Privreda i društvo*, knj. 1. Prosveta, Beograd.
- Vratuša, V. 2012. *Tranzicija: odakle i kuda?*. Čigoja. Beograd.
- Woodward, S. 1995. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. The Brookings Institution. Washington.
- Zec, M. i Živković, B. 1997. *Tranzicija realnog i finansijskog sektora*. IEN. Beograd.

Ivica Mladenović

THE NATURE OF "STRUCTURAL ADAPTATION"  
IN A NATION-STATE: THE CASE OF SERBIA

*Summary*

The author is deconstructing the logics and the consequences of "structural adaptation" to the laws of the market and profit in Serbia from the 1960s until today. The paper consists of three systematic parts. The first one is a description of the period from 1965 to 1991. It is shown that the roots of capitalist restoration can be found in economical reforms undertaken within nominal socialism, which opened the way for a more free action of the market mechanisms. The second part of the paper is dedicated to the so-called "Milošević period" (1991 – 2001) during which, under the auspices of degenerated political capitalism and in a blocked context, the process of structural adaptation continues, in favour of the continuative nomenclature of the former collective owners, or the new class of *lumpenbourgeoisie* in formation. The third part is an analysis of the neoliberal period after the "democratic" changes in 2001 and the character of its own comprador political capitalism, which enters the final phase of the structural adaptation and redistribution of wealth towards the higher classes. Based on the results of the analysis, the author concludes that the process of a decade of destruction of Serbian society was conditioned by an agenda, i.e. it was conditioned by class interests.

*Keywords:* Nominal Socialism, Serbia, Yugoslav Crisis, Structural Adaptation, Political Capitalism

Kontakt: **Ivica Mladenović**, Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18-20, 11 000 Beograd, Srbija. E-mail: [ivicamladenovic@gmail.com](mailto:ivicamladenovic@gmail.com)